

УДК 591.5.592.595

ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ҲУДУДЛАРИДА ТАРҚАЛГАН КСИЛОФАГ ҲАШАРОТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ ЧОРА – ТАДБИРЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Омонова Н.Р

Қарши давлат университети

nafisaomonova70@gmail.com

Рахматуллаев А.Ю

Қарши давлат университети

arahmatullayev@inbox.ru

Нарзуллаева Д.Г

Қарши давлат университети

narzullayevadinora0@gmail.com

***Аннотация:** the historical complex of the madrasah named after Dor-us-siyodat in Shahrisabz, Kashkadarya region, which was damaged by the erocn (*Anobium punctatatum*) tusks and Turkestan (*Anacanthotermes turkestanicus*) and (*Anacanthotermes ahngerianus*) Kasbi bask ternits, whose buldings and structures were damadinsg and the villages of Nekuz of Kasan district and Kamashi of Kasbi district.*

Ксилофаг ҳашаротлар ёғоч-тахта тўсиқ ёриқлари, мебелларнинг бўялмаган ғадир-будир қоронғи қисмига жойлашиб олиб, столлар, стуллар, кроватлар, диванлар, шкафлар, этажерка, мусиқа осбоблари, картина ромлари, тахта токчалар ва турли буюмларнинг ёғочлик қисмини жиддий зарарлайди.

Ксилофаг ҳашаротларнинг ривожланиш жараёнлари яширин бўлганлиги сабабли, уларга қарши кураш чора-тадбирларини қўллаш анча муаммоларга сабаб бўлади (Хамраев, ва б., 2010).

Ўзбекистонда аҳолиси сони ўсиши муносабати билан замонавий турар жойлар, мактаб, болалар боғчалари, ишлаб чиқариш муассасалари ва дам олиш масканларига бўлган талаб ҳам ортмоқда. Бу иншоатларнинг барпо бўлиши учун албатта, ёғоч-тахта билан боғлиқ маҳсулотларга эҳтиёж мавжуд. Аммо, ҳозирги

кунда келтириладиган маълумотларга кўра, ёғоч қурилиши материалларида 20 туркумга хос зараркунанда ҳашаротлар турлари зарар келтирмоқда. Бу зараркунанда ҳашаротларнинг ривожланиш жараёнлари яширин ҳаёт кечирганлиги сабабли, уларнинг биологик хусусиятларини ўрганишда анча муаммоларни туғдиради. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон жанубий ҳудудларида муаммога айланган термит ва ёғоч пармаловчиларни биоэкологик хусусиятларини атрофлича ўрганиш, ёғоч-тахта материалларини зарарланиш ҳолатларини таҳлил қилиб, ксилофаглардан ҳимоялаш, муҳим масалалардан бири ҳисобланади (Хамраев ва б., 2001, Khamraev, ва б., 2007, Рахматуллаев, ва б., 2010, Rahmatullayev, ва б., 2017).

2021-2022 йиллари Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабиз шаҳридаги “Дор ус-сиёдат” номли мадраса тарихий мажмуасининг ёғоч тусинларини зарарлаган, мебель пармаловчиси (*Anobium punctatum*) устида тадқиқот ишлари олиб борилди. Тадқиқот натижасига кўра, мебель пармаловчисига қарши курашнинг янги қўлай, оддий ва арзон услуби ишлаб чиқилди.

Ҳозирги вақтда маълумки, инсонлар томонидан ёғоч етиштириш мақсадида кўп миқдорда терак экилмоқда. Тажриба олиб боришда 2-3 йиллик ёки вояга етган теракларни баргли майда шох-шабаларидан олиб кичик-кичик боғламча-тутгичлар тайёрланди ва уларни пармаловчи кўнғизлар бўлиш эҳтимолли бўлган жойлар билан дарахтларга илдириб қўйилди. Тунда учрайдиган кўнғизларнинг маълум бир қисми илиб қўйилган боғламча-тутгичлар орасига йиғилиб қолади. Эрта тонгда эса зарарли кўнғизларни боғламча-тутгичлардан қоқиб туширилади ва йиғиб ёқиб юборилади. Албатта, бу услуб орқали зараркунанда кўнғизларининг кўпайиши ва тарқалишини олди олинади. Олиб борган тажрибаларимизга кўра бир боғламча-тутгичга ўртача 30-50 та кўнғизлар тушиши аниқланди. Боғламча-тутгич услубини афзаллик томони, уни катта-кичик хонодон ҳовлиларида, шаҳар кўчалари ва боғларда ўрнатиб фойдаланиш мумкин.

Боғламча-тутгични узунлиги 20 см, диаметрининг бир тарафи 5 иккинчи қисми 20-30 см бўлиши лозим.

“Дор ус-сиёдат” мадрасаси тарихий мажмуасининг ёғоч тусинлари пармаловчи кўнғизлар томонидан зарарланиш ҳолати тажриба синовдан сўнг (2021-2022 йиллар) қайт этилмади.

Бугинги кунда ЎзР ФА Зоология институти олимлари томонидан олиб борилган кўп йиллик изланишлар натижасида термитларга қарши курашнинг бир неча усуллари ишлаб чиқилди. Ушбу кураш усуллари юқори самарали бўлиб, уларни амалиётда қўллаш тавсия этилади. Масалан, термитларни сув бостириб

йўқотиш. Бу, иморатлар қурилиши мўлжалланган майдонларда термитларни йўқотишнинг энг самарали усули бўлиб, бунда ерларни қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш учун ўзлаштирилади. Бинобарин, бу усулдан фойдаланилганда имконияти борича кўпроқ сув талаб қиладиган ва экин қатор ораларига тез-тез ишлов бериладиган экинларни экишни жорий қилиш юқори самара беради. Шунингдек, термитларни батамом йўқотишда бу майдонлардан алмашлаб экиш ҳудуди сифатида фойдаланиш, ариқ ва челларни ўрнини ҳар йили алмаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Кичик майдонларда ҳам бу усулни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун баланд челлар олинади, ер суғорилади, чуқур қилиб чопилади ёки ҳайдалади. Тупроқ бетида сув бир неча кун туришини таъминлаш учун бинолар қурилишига мўлжалланган майдон сурункали равишда суғорилади.

Термитларни кимёвий препаратлар билан йўқотиш. Дурсбанпро препаратининг 1-1,5% ли ишчи суюқлиги термитларга қарши курашда сув танқислиги мавжуд бўлган ҳудудларда юқори самара беради.

Иморатлар қурилиши мўлжалланган майдонлар дурсбанпронинг юқорида келтирилган аралашмасидан ишчи суюқлиги билан пуркагич ёрдамида ишлаб чиқилади. Сўнг тупроқ ағдарилиб чопиб чиқилади ва йўл ғалтакмаси билан зичланади.

Термитларни заҳарли ем-хўрак услубида йўқотиш. Бу усул иморат қурилиши мумкин бўлган жойдан ташқари, зарарланган бино ва иншоотларни термитлардан ҳалос этишнинг энг самарали, оддий ҳамда арзон йўлидир.

Бунда махсус контейнерларга жойлаштирилган заҳарли ем-хўрак бинонинг зарарланиш ҳолатига қараб, пол остига, девор орасига, шифт тўсинлари ва ҳ.к. жойларга жойлаштирилади. Термитларга қарши курашишда заҳарли ем-хўраклардан фойдаланиш ҳозирги пайтдаги энг самарали усул бўлиб, 90-95 % натижага эришиш мумкин.

Қарши давлат университети олимлари ва ёш тадқиқотчилар Зоология институти олимлари билан 2000 йилдан бошлаб термитларга қарши кураш ишларини ҳамкорликда олиб бормоқда. Вилоят доирасида бажариладиган ишларда керакли натижаларга эришилмоқда.

Масалан, Туркистон (*Anacanthotermes turkestanicus*) ҳамда катта Каспий орти термити (*Anacanthotermes ahngerianus*) томондан бино, иншоотларни яроқсиз ҳолга келтирган Косон туманиниг Некўз, ва Касби туманиниг Қамаш қишлоқларида уларни тарқалишини олдини олиш, ҳамда кураш чора - тадбирларини такомиллаштириш юзасидан тадқиқот ишлари олиб борилиб, кўзланган мақсадга эришилди. Бундан ташқари, 2008 йилда Ўзбекино миллий

агентлигининг ЭСИ ЭКО-ФИЛЬМ студияси ва ЎзР ФА Зоология институти ҳамкорлигида ишланган “Табиат қонуни бўйича яшовчи жонзотлар” туркумидан, “Термит” номли илмий-оммабоб фильмини олиш жараёнида илмий маслаҳатчилар қаторида иштирок этилди. 2010 йил “III - Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳалар” Республика ярмаркаси қатнашчилари.

2014-2016 йиллар Қарши давлат университети олимлари Муборак газни қайта ишлаш заводи УШК билан “Зарарқунанда термитларга қарши хизмат кўрсатиш” мавзудаги хўжалик шартномаси устида фаолият олиб боришди.

2021, 2022 йилларда Қарши шаҳрида “Республика ҳудудида термитларга қарши курашиш усулларини такомиллаштириш” мавзусидаги илмий-амалий семинарларида ўз илмий-амалий тадқиқотлари билан иштирок этишди.

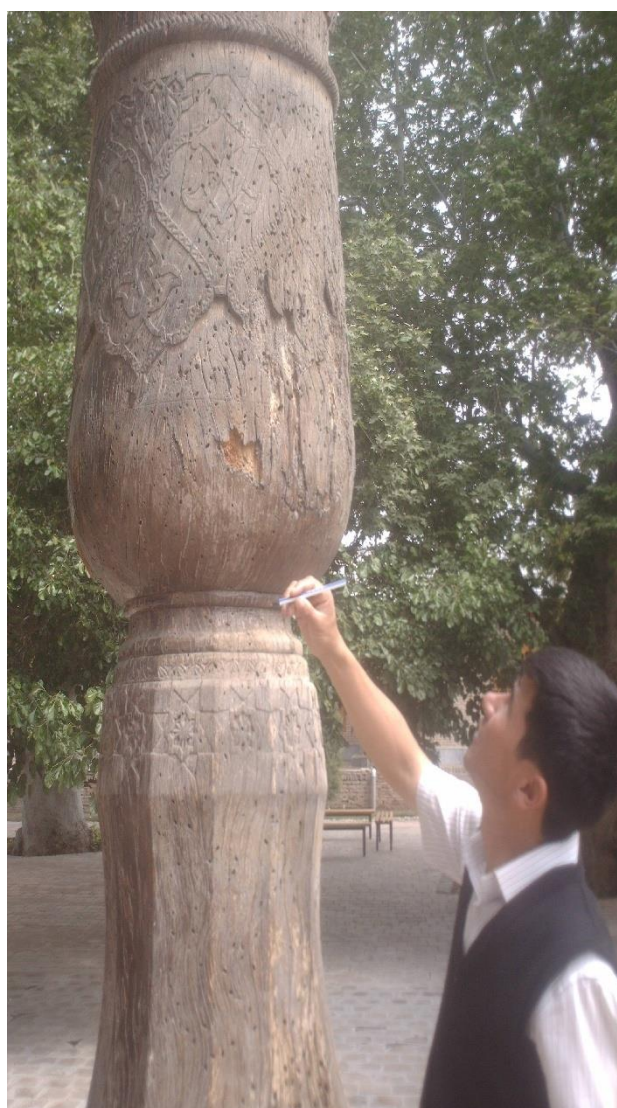
Қарши давлат университети талабалари ва вилоят аҳоли орасида тарғибот – ташвиқот ишларини олиб бориб, 2021 йилда “Қашқадарё вилоятида термитларга қарши кураш тадбирий чоралари” юзасидан тавсиялар, 2021 йилда “Митти жонзотнинг катта талофати” номли илмий-оммабоб рисоалари чоп этилди. Шу вақт давомида республикамизнинг НТВ ва Қашқадарё вилоят телевидениясида термитлар муаммоси мавзусида бир қатор чиқишлар қилинди.

Демак, ёғоч-тахта, материалларининг саноат қурилишида салмоғи қай даражада эканлигини ва унинг зарарқунандаларининг аҳамиятини эътироф этиш мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи-назардан ёғоч тахта зарарқунандалари, ксилофаг ҳашаротлар биоэкологиясини, уларга қарши кураш чора-тадбирларини тўлиқ ва атрофлича ўрганиш ҳамда доимо такомиллаштириб бориш зоология фанининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Рахматуллаев А.Ю., Бердиев Ж.Х., Рўзиев Б.Х. Қашқадарё вилоятида термитларга қарши кураш тадбири чоралари юзасидан тавсиялар. Қарши “Насаф” нашриёти, 2010. 22 б.
2. Rahmatullayev A.Y., Berdiyev J.X., Ro‘ziyev B.X. Mitti jonzotning katta talofati. Uslubiy risola. “Nasaf” nashriyoti, Qarshi, 2017. 84.
3. Хамраев А.Ш. ва бош. Термитларга қарши профилактика ва кураш тадбири чоралари. Услубий қўлланма. Тошкент, 2001. 3-36 б.
4. Хамраев А.Ш., Kimsanboev X.X., Xasanov B.A., Azimov J.A., Rashidov M.I., Izzatullayev Z.I., Shernazarov E.Sh., Jabborov A., Abdullayev I.I. Biozararlanish. Oily o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma. ToshDAU. RIZOGRAF nashriyoti. Toshkent, 2010. 317 b.
5. Khamraev A.S., Lebedeva N.I., Zhuginisov T.I., Abdullaev I.I., Rahmatullaev A.Y., Raina A.K. Food Preferences of the Turkestan termite *Anacanthotermes turkestanicus* (Isoptera: Hodotermitidae) // J. «Sociobiology» Vol. 50. N 2. USA, 2007.
6. Рахматуллаев, А. Ю., Давронов, Б. О., Норкобилова, З. Б., & Омонова, Н. Р. (2021). Фауна Дождевых Червей В Узбекистана. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 1(5), 310-314.
7. Khursandovich, B. D., Rakhimovna, O. N., & Kizi, N. Z. B. (2021). Liotryphon punctulatus-the ectoparasite of codling moth. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(4), 963-967.
8. Babonazarov, G. Y., Omonova, N. R., Orziyeva, Y. M., & Khosilova, G. A. (2022). Economic Damage Caused by Scabies Itch Mite, Sarcoptes Scabiei (Acariformes: Sarcoptidae) to the Wool Production of Sheep. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 2433-2436.
9. Ruyiddinov, A. X. (2022). QASHQADARYO VILOYATI ORNITOFANASINING EKOLOGIK XUSUSIYATLARI. O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(12), 503-506.

**Шаҳрисабз шаҳридаги Дор ус-сиёдат номли тарихий мажмуанинг
умумий кўриниши ва зарарланган тусинлари.**